

“DEVONU LUG’OTIT TURK” ASARI QADIMGI TURKIY MIFOLOGIYAGA OID MANBA SIFATIDA

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10662905>

Dehqonova Nilufar

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Folklorshunoslik va dialektologiya kafedrasi magistranti*

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Devonu lug’otit turk” asaridagi xalq og‘zaki ijodiga oid terminlar, mifologik leksemalar statistikasi hamda ularning bugungi kunda ham qo‘llanilish yoki iste‘moldan chiqqanligi haqida, shuningdek, “Yada toshi” yordamida yomg‘ir chaqirish marosimi haqida shaxsiy fikr va xulosalar keltirilgan. Bundan tashqari asarda so‘z magiyasi bilan bog‘liq tasavvurlar, joy nomlari va qabilalar nomlarining paydo bo‘lishi bilan bog‘liq afsona va rivoyatlar o‘ziga xos uslubda badiiy ifodalangan.

Kalit so‘zlar

Mifologema, “yada toshi”, ko‘k tubulg‘on, “it qush”, so‘z magiyasi, afsona, rivoyat.

Аннотация

В данной статье рассматриваются термины, относящиеся к фольклору, мифологические лексемы в произведении «Девону лугатит тюрк» и статистика их употребления или неупотребления в наши дни, а также личный рассказ о обряде вызова дождя с помощью камня «Яда» представлены мнения и выводы. Кроме того, в произведении в уникальном стиле художественно выражены фантазии, связанные с магией слова, легендами и повествованиями, связанными с возникновением топонимов.

Ключевые слова

Мифология, камень «yada», «it-qush», магия слова, легенда, повествование.

Abstract

Key words: *Mythology, "yada toshi", "ko‘k tubulg‘on", "it-qush", word magic, legend, narrative.*

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug’otit turk” asari ilmiy jihatdan XI asrning qimmatli manbalaridan biri hisoblanadi. Ushbu asar nafaqat lingvistika, etnografiya, geografiya, tarix fanlari uchun balki, folklorshunoslik fani uchun ham muhim manba hisoblanadi. Ushbu asarda qadimgi qabilalar turmush tarzi,

maishiy-ijtimoiy hayoti bilan bog'liq leksemalar izohini yanada ochib berish uchun Mahmud Koshg'ariy xalq og'zaki ijodi namunalaridan unumli foydalangan. Har bir so'zning izohi uchun maqol yoki to'rtliklardan foydalangan. Bu folklor namunalari o'z navbatida o'sha davr insonlarining tasavvuri, tafakkuri, mifologik dunyoqarashini anglashimiz uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Ushbu asarda keltirilgan ayrim so'zlar bugungi kunda ham iste'molda bo'lsa, ba'zilar shaklan saqlangan bo'lsa-da, ma'no to'liq saqlanib qolmagan.

Mahmud Koshg'ariy turkiy qabilalar folklorining qo'shiq, maqol, matal, marosim folklori, afsona, rivoyat kabi janrlarga oid katta material to'plagan. Shuning uchun ham, "Devonu lug'otit turk" asaridagi folklor materiallarini o'zbek xalq og'zaki ijodi badiiy namunalari bilan qiyosiy o'rganish folklorning tarixiy taraqqiyotini tadqiq etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Zero, "Devonu lug'otit turk" leksikasining o'zbek folkloridagi ko'rinishlariga doir ilmiy kuzatishlar olib brogan Hodi Zarifov 1961-yil 21-fevralda quyidagilarni yozgan edi:

*"Devon" dagi leksik va grammatik faktlarni o'zbek tiliga oid barcha yozma asarlar tili bilan qiyosiy tekshirish qanchalik ahamiyatga ega bo'lsa, u faktlarning o'zbek folklorida va shevalarida mavjudligini aniqlash ham shunchalik muhimdir.*¹

Keng ko'lamlil to'plovchilik faoliyatini olib borgan Mahmud Koshg'ariy o'zining ana shu safari chog'ida faqat lug'at uchun lisoniy materiallar to'plash bilangina kifoyalanib qolmasdan, balki folklor namunalarini ham yozib olgan. Buni olimning *"Men har bir qabilaga mansub so'zlarning yasash xususiyatlarini va qanday qo'llanilishini qisqacha izohlab ko'rsatish uchun alohida yo'l tutdim. Bu ishda misol tariqasida turkiylarning tilida qo'llanilib kelingan she'rlardan, shodlik va motam kunlarida qo'llaniladigan hikmatli so'zlaridan, maqollaridan keltirdim, toki, ulardan foydalanuvchilar naql qiluvchilarga, naql qiluvchilar esa o'z navbatida shu tilda so'zlovchilarga yetkazsin"*.²

"Devon"da mifologik tasavvurlar bilan bog'liq ko'plab obrazlar, timsollarni uchratishimiz mumkin. "Devon"ni mifologik qatlam jihatidan o'rganish jarayonida kosmogonik va kalendar miflar bilan birga so'z magiyasi bilan bog'liq mifolegemalarni aniqladik. Ushbu asarda ajdodlarimizning osmon yoritqichlari bilan bog'liq mifologik hamda kosmogonik tasavvurlariga oid qiziqarli ma'lumotlar uchraydi. Olim "Devon"ning 1-jildida "oy" so'ziga izoh berar ekan, *"o'n to'rt kunlik oyga "tolun aj (to'lin oy) deyiladi" deb yozadi va "a:j tolun bolsa eligin imlamas", ya'ni "Oy to'lin bo'lsa, qo'l bilan imlanmas" maqolini keltiradi ("Devon". 1-tom. B.110-111).*

¹ Zarifov H. "Devonu lug'otit-turk" leksikasining o'zbek folklorida ko'rinishiga doir (tezislar) // Po'lkan shoir, - Toshkent: Fan, 1976. – B.96

² Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1960. – B. 47

To'lin oy ko'ringan tarafga qarab qo'l bilan imlamaslik tabusi XI asrda istiqomat qilgan qavmlar orasida keng yoyilganligi bejiz emas. Chunki, qadim zaminlarda yashagan ajdodlarimiz oy, quyosh va yulduzlarni muqaddaslashtirib, topinganlar. Quyosh va oyning kecha-kunduz o'rin almashib turishi, osmon to'la charog'on yulduzlarning jilolanib ko'rinishi qadimgi odamning e'tiborini jalb etgan. "Hudud al-olam" nomli asarda yozilishicha, qadimgi turkiy qavmlar, xususan, chigillar quyosh va yulduzlarga sig'inishsa, tatarlar bu olamda oftobdan muqaddasroq narsa yo'q deb bilishgan. Bu asarda qirg'izlarning bobokalonlari Zuhra va Mushtariy yulduzlarini mo'tabar sanashganligi haqida ham ma'lumotlar bor.³

N.Ya.Bichurinning ta'kidlashicha, qadimgi turkiylar erta tongdan uyidan chiqqach, avvalo ufqdan bosh ko'tarayotgan quyoshga, kechqurun esa oyga ta'zim bajo keltirishni farz deb bilishgan. O'tovlarining eshigini kunchiqarga qaratib qurishga odtalangan uxuanlar esa yer, osmon, quyosh, oy, yulduzlarga, shuningdek, ota-bobolarining arvohlari haqiga qurbonlik qilganlar.⁴

Bundan tashqari "Devon"da qush tuxumidan chiqqan it - "baroq" to'g'risidagi mif hamda Yetagan, Oltin qoziq ("temir qoziq") yulduzlari haqidagi samoviy qarashlar keltirilgan. "Qazunuq" - qoziq Qutb yulduzini "Temur qazunuq" deyish ham shundan. "Temir qoziq" demakdir. Chunki, osmon buning ustida aylanadi" ("Devon", 3-jild, 3393-bet), - deb yozadi Mahmud Koshg'ariy. Olim "ko'k tubulg'on" so'ziga izoh berib, quyidagilarni yozadi: "*Kok tubulg'on - bir qushning nomi. Aytishlaricha, bu qushning ikki qanotida po'lat bo'ladi va qanoti bilan toqqa urib, bir tomondan boshqa tomonga o'tadi. Bu so'zni menga o'zim foydalanib yurgan bir kishi aytdi*" ("Devon" 1-jild, 474-bet).

Ko'rinadiki, bu mifologik afsonada qadimgi turkiylar folklorida mavjud bo'lgan xayoliy qush to'g'risidagi xalq qarashlari o'z ifodasini topgan. O'zbek tilida qattiq patlari o'sib chiqqan qush poloaponini "temirqanot bo'libdi" deb ta'riflashda ham shu tasavvurlarning izi saqlanib qolgan deyish mumkin.

Shu o'rinda Mahmud Koshg'ariyning folklor to'plovchi sifatidagi muhim bir xususiyati ham ko'zga tashlanib turibdi: olim "ko'k tubulg'on" haqidagi mifologik afsonani keltirar ekan, bu hikoyani u o'ziga hamrohlik qilgan bir kishidan eshitganligini alohida qayd qiladi. Folklor asarini so'zlab bergan aytuvchi, ya'ni ijrochi haqida ma'lumot berish esa xalq og'zaki badiiy ijodi namunasi yozib olishning ilmiy mezonlaridan biri hisoblanadi.

³ "Hudud al-alam". Рукопись Туманскогоб издюдс введененем и указателями В.В.Бартольда. -Л., 1930. С.43, 170.

⁴ Bichurin N.Ya. Собрание сведений о народах, обывавших в Средней Азии в древние времена. Т.1. -М.-Л., 1957. -С.50, 142-144.

XI asrning buyuk tilshunosi Mahmud Koshg'ariy o'zining "Devonu lug'otit turk" asarida "baroq" so'zini izohlab, quyidagilarni yozadi: "baroq" – *serjun it. Turkiy xalqlar e'tiqodiga ko'ra, burgut qariganda ikkita tuxum qo'yar emish. Tuxumlarning biridan o'sha baroq otli kuchuk paydo bo'lar emish. Itlarning eng tez yuguradigani va ovni qattiq saqlaydigani shu baroq itdir. Ikkinchi tuxumdan jo'jasi chiqar emish. Bu uning jo'jalarining oxirgisi bo'lar emish*".⁵ Demak, qadimgi turkiylarning mifologik e'tiqodlariga ko'ra baroq g'ayrioddiy ravishda paydo bo'ladigan, ya'ni burgut tuxumidan chiqqan afsonaviy it nomidir.

O'tmishda tabiat hodisalarining haqiqiy mohiyatini bilmagan qadimgi odamlar qurg'oqchilik va suvsizlikdan qiynalgan paytlarida muayyan sehrgarlik amallaridan iborat ritual marosimlarni o'tkazib yog'in-sochin va suv ma'budlariga murojaat qilib ulardan madad so'raganlar. Yomg'ir yog'dirish maqsadida o'tkazilgan ana shunday qadimiy marosimlar orasida turkiy qavmlar orasidagi turkiy qavmlar mifologiyasida "yomg'ir toshi" sifatida mo'tabarlashtirilgan "yada toshi" vositasida amalga oshirilgan rituellar alohida o'rin tutadi.⁶ Binobarin, "sehrlil" yomg'ir toshi ko'magida shamol, chaqmoq, bo'ron qo'zgatish, yomg'ir, qor yog'dirish va bemavrid yoqqan yog'ingarchilikni to'xtatish marosimlari ajdodlarimizning tabiat hodisalarini tilsimlashtirish bilan bog'liq e'tiqodiy qarashlari zamirida kelib chiqqan.

Qadimgi turkiylar orasida keng tarqalgan afsonalar talqinicha, "yada" deb ataluvchi rangdor tosh yomg'ir chaqirish xususiyatiga ega deb tasavvur qilingan. Naql qilinishicha, yog'in-sochin homiylari sharafiga qurbonlik qilingan jonivor qoni surtilgan yada toshini quyoshga qaratib turib afsun o'qilsa yoki suvga solinsa, o'sha zahotiyoq shamol paydo bo'lib bulutlarni haydab kelar va tezda yomg'ir yog'a boshlar emish.

"Devonu lug'otit-turk" da "yada toshi" bilan bog'liq mifologik tasavvurlar ham keltirilgan. "Devon" ning 3-jildi, 8-sahifasida quyidagilarni o'qiymiz: "Yada-yomg'ir, shamol va boshqalarni talab qilish uchun maxsus toshlar (yada toshi) bilan fol ochish usulidir. Bu odat ular orasida keng tarqalgandir. Men buni yag'molar shahrida o'z

⁵ Devonu lug'otit-turk (Turkiy so'zlar devoni). M.Koshg'ariy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. B.152.

⁶Turkiy xalqlarning "yada toshi" bilan bog'liq mifologik tasavvurlari va marosimlari haqida qarang: Malov С.Е шаманский камень "яда" у тюрков Западного Китая // Советская этнография. – М., 1947. – №1; Sarimsoqov В. O'zbek marosim folklori. – Toshkent.: Fan, 1986. – B.57-110; Jo'rayev M. "Yada toshiga qon yetgach..." yoki yomg'ir toshi haqida afsona // Yoshlik. Toshkent, 1991. – 1- son. – B.60-62; Aytmukashova A.A. Лексика обрядового фольклора: идиоэтническая семантика: Автореф.дисс. канд. филол. наук. – Алмата, 2007. – С.26-27; Некоторые малоизвестные сведения про камень яда (камень дождя) у киргизов // fantlab.ru сайтида; Аминев З.Г.Абдулкадир Инан о камне яда и об обрядах вызывания дождя // Ахнаф Харисов и актуальные проблемы башкирской филологии. – Уфа, 2014. – С/249-251.

ko'zim bilan ko'rdim. U yerda paydo bo'lgan bir yong'inni so'ndirish uchun shunday fol qilingan edi, Xudoning amri bilan yozda qor yog'di. Ko'z oldimda yong'inni so'ndirdi".⁷

Turkiy qavmlar diyori kezi, so'z va iboralarni yig'ish bilan bir qatorda xalq og'zaki ijodi, urf-odat va marosimlarga oid boy materiallarni to'plagan Mahmud Koshg'ariy "yada toshi" bilan bog'liq tasavvurlarni ham jiddiy o'rganganligi bois "yomg'ir toshi" vositasida o'tkazilgan marosimni shunday tasvirlaydi: *"bek yadachiga duo o'qitdi. Shuning uchun shamol esdi. Yomg'ir yog'di. Bu hodisa turklar mamalakatida mashhurdir. Tosh orqali shamol, yomg'ir, sovuq qo'zg'otiladi".⁸* Boshqa bir o'rinda olim "yatladi" fe'liga "afsunchi yomg'ir yog'dirish uchun yada toshi bilan duo o'qidi" deb izoh bergan.⁹ Tilshunos olim L. Budagov tomonidan tuzilgan lug'atda "yada" so'ziga "sehrli tosh, uning yordamida yomg'ir va qor yog'diriladi yoki tindiriladi. Mo'g'ul tilidagi "dzada" so'zi "yog'ingarchilik ma'nosini anglatadi",¹⁰ - deb izoh berilgan.

"Yomg'ir toshi" yordamida afsungarlik qilish udumi Alisher Navoiy davrida ham saqlanganligini "G'aroyib us-sig'ar" ning "Qoshing mehrobini vasl ahli etmish qiblai maqsud" deb boshlanadigan g'azalidagi ushbu bayt ham tasdiqlaydi:

Yada toshig'a qon yetgach, yog'in yog'qondek ey soqiy,

Yog'ar yomg'urdek ashkim chun bo'lur la'ling sharob olud.

Zero, o'sha davrlarda ham lalmikor yerga ekin ekib, dehqonchilik qiluvchi sohibkorlar suv tanqis bo'lgan yillari yada toshi vositasida tabiatdan yomg'ir tilaganlar. Shuning uchun ham Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining "Boburnoma" sida Xoja Mulla Sadrni ta'riflar ekan: *"Tolibi ilmli bor edi, lug'atni xili bilur edi, inshosi ham yaxshi edi. Qushchulug'ni va yadachilikni ham bilur erdi",* - deydi.¹¹ Ana shu ma'lumotning o'zi yada toshi haqidagi mifologik tasavvurlar va bu tosh vositasida yomg'ir talab qilish bilan bog'liq marosim XVI asrda ham mavjud bo'lganligidan dalolat beradi.

Qozoqlarda jay taš, o'zbek, mo'g'ul, oltoy, Turkman tillarida yada, yoqut tilida saga, tuvinchasiga chag tash deb yuritilgan "yomg'ir toshi" haqidagi irim-sirim va afsonalar qadimgi turkiy qavmlarning mifologik e'tiqodlari bilan bog'liqdir.

Ko'rinadiki, ajdodlarimizning qadimiy mifologik tasavvurlariga ko'ra, yomg'ir, qor, do'l kabi tabiiy hodisalaridan har birining o'z "ega"si mavjud deb qaralgan. Tirikchiligi, tabiiy hodisalar, ob-havo o'zgarishlari va fasllar almashinuvi

⁷ Devonu lug'otit-turk (Turkiy so'zlar devoni) / M.Qoshg'ariy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijdiy uyi, 2017. – B.324.

⁸ O'sha asar. – B.320.

⁹ O'sha asar. – B.324.

¹⁰ Budagov L.Сравительный словарь турецко-татарских наречий. Т.2. – СПб., 1883. – С.351.

¹¹ Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Fan, 1969. – B.98.

bilan bevosita bog'liq bo'lgan qadimgi odamlar yog'ingarchilikning mo'l bo'lishini va ana shu mifologik homiylarning ehsoni deb bilishsa, qurg'oqchilikni esa tabiat hodisalari "ega"larining g'azabi yoki ezgulikka qarshi kurashuvchi yovuz ruhlarning xurujidan deb bilganlar. Shu tariqa yog'in-sochinga ehtiyoj sezilganda yoki haddan ortiqdarajadagi yog'ingarchilikni to'xtatish zarurati tug'ilganda tabiat hodisalarining mifologik homiylaridan madad so'rashning magik usullaridan iborat marosimlar kelib chiqqan. Turkiy qavmlarning "yada toshi vositasida yomg'ir yog'dirishni yoki uni tindirish maqsadida o'tkazgan marosimlari ham ana shu e'tiqodiy qarashlar natijasida shakllangan. Turkiy qavmlar diyorini kezib, o'zining lug'ati uchun materiallar to'plagan Mahmud Koshg'ariy yag'mo qabilasiga mansub kishilardan yada toshi to'g'risidagi mifologik afsonani yozib olganligi tufayli qadimiy ajdodlarimiz mifologiyasiga oid g'oyat muhim bir ma'lumot bizning kunlargacha yetib kelgan. Tadqiqotimizga ko'ra "Devonu lug'otit-turk"ni o'rganishimiz jarayonida so'z magiyasi bilan bog'liq 66 ta so'z aniqlandi. Umumiy hisobda esa asarda bizning hisobimiz bo'yicha mifologiyaga oid 119 ta aniqlandi. Mifologiyaga oid atamalar izohi uchun keltirilgan she'riy parchalar hozirda aniqlangan soni 22 ta, afsona va rivoyatlar 10 tani tashkil qildi.

Xulosa qilib aytganda, qadimgi turkiy xalqlarning mifologik tasavvurlariga oid mifologik qatlamni o'rganish natijasida:

- "Devonu lug'otit-turk" asarida samoviy timsollarday oy timsoli qadimgi turkiy xalqlar hayot tarzida muhim rol o'ynagan va bu keyinchalik davom etgan.

- "Baroq" - "it qush" qush tuxumidan chiqqan mifologik obraz bo'lib, afsonaga ko'ra ikki qanotida po'lat bo'ladi. Mana shu elementlar o'zbek xalq ertaklariga ayrim evrilishlar bilan yetib kelgan.

- "Devonu lug'otit-turk"da "yada toshi" bilan bog'liq mifologik tasavvurlar berilgan hamda Alisher Navoiyning "yada toshi" haqidagi qarashlari "Favoyid ul-kibar", "Badoyi ul-bidoya", "G'aroyib us-sig'ar" devonlarida "yada", "jada", "yado" tarzida qo'llanilib, funksiyalari parallelini o'zida ifoda etgan.

- "O'zga olam" bilan bog'liq tushunchalar "chiwi", "jel jelpindi", "jak", "burg'an", "jeti bashlig' byka" kabi so'zlarda izohlangan va bu tushunchalar hozirda ham ayrim turkiy xalqlarda davom etmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Zarifov H. "Devonu lug'otit-turk" leksikasining o'zbek folklorida ko'rinishiga doir (tezislar) // Po'lkan shoir, - Toshkent: Fan, 1976. - B.96

2. Mahmud Koshg'ariy. Devonu lug'otit-turk. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1960. – B. 47
3. Hudud al-alam". Рукопись Туманскогоб издюд введеением и указателями В.В.Бартольда. –Л., 1930. С.43, 170.
4. Devonu lug'otit-turk (Turkiy so'zlar devoni). M.Koshg'ariy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. B.152.
5. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. – Toshkent.: Fan, 1986. – B.57-110;
6. Jo'rayev M. "Yada toshiga qon yetgach..." yoki yomg'ir toshi haqida afsona // Yoshlik. Toshkent, 1991. – 1- son. – B.60-62;
7. Devonu lug'otit-turk (Turkiy so'zlar devoni) / M.Qoshg'ariy. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijdiy uyi, 2017. – B.324.
8. Budagov L.Сравительный словарь турецко-татарских наречий. Т.2. – СПб., 1883. – С.351.
9. Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. – Toshkent: Fan, 1969. – B.98.